

ז'אן אנצ'ל יאסי 1940–ירושלים 2008

יוסף גוברין

בערב יום השואה, כ"ה בניסן תשס"ח, 30 באפריל 2008, ליוונו את ד"ר ז'אן אנצ'ל בדרכו האחרונה – כמה סמלי כשמדובר באדם שמוראות השואה ביאסי (Iași), רומניה, היו חרותים בנפשו, על-אף שהיה אז ילד קטן, תינוק למעשה, והקדיש לשואה ברומניה את כל עיסוקו המחקרי. מחלה קשה מאוד פקדה אותו והוא התמודד אתה בגבורה רבה, בצניעות ובאופטימיות שאפיינו כל כך את מהלך חייו, וקיווה שיוכל עוד להספיק ולסיים כמה ממחקריו שערך אותם בעת ובעונה אחת. ז'אן אנצ'ל היה גדול חוקרי שואת יהודי רומניה (יהודי יאסי, דורוהוי, בסרביה, בוקובינה וטרנסניסטריה) בשנים 1941–1944. בהיסטוריוגרפיה של שואת יהודי רומניה נודעה למאמריו ולספריו המחקריים חשיבות עצומה, חשיבות שתעמוד להם כנראה גם בעתיד. מחקריו התפרסמו בעברית, באנגלית וברומנית וזכו להערכה עמוקה מצד היסטוריונים חוקרי השואה בארץ ובעולם. אנצ'ל היה זה שאסף, ליקט וערך בעבור ארכיון יד ושם את אוסף התעודות הגדול ביותר, שמספרן הגיע לאלפים, מן הארכיונים הרומניים, הרוסיים, האוקראיניים, הגרמניים והמולדביים. בשנים האחרונות בחן והעריך את המסמכים שנאספו במוזאון השואה בווינגטון ורובם הועתקו ונמסרו גם לארכיון יד ושם. במותו נגאל אמנם מייסוריו הקשים, בייחוד בשבוע האחרון לחייו, אבל לבני משפחתו שיבדלו לחיים ארוכים – רעייתו, שתי בנותיו ובני משפחתן, בנו ואחותו – לידידיו, למוקיריו, למחקר ההיסטורי בכלל ולמחקר על יהדות רומניה בפרט זוהי אבדה קשה מנשוא. ז'אן אנצ'ל נולד ברומניה, בעיר יאסי, בשנת 1940 להורים שומרי מסורת וקשי יום. אביו עסק בחייטות שהבטיחה בקושי את קיומם היומיומי ואמו הייתה עקרת בית. בן שנה היה כשפרצו הפרעות ביהודי יאסי, ב-29 ביוני 1941, פרעות שבהן נרצחו, הומתו ונחנקו ברכבות המוות שנעו עם יהודים נעולים בקרונות בקר כ-14,000 מיהודי העיר. ז'אן התינוק הוסתר במרתף ביתם ואילו אביו נלקח בידי הקלגסים הרומנים לאחת מרכבות המוות, אבל הצליח לשרוד בדרך נס. הפרעות האלה, כפי שהוכיח ז'אן אנצ'ל בספרו המקיף הקדמה לרצח¹, התחוללו בפקודתו המפורשת של הרודן

1 הקדמה לרצח, פרעות יאסי 29 ביוני 1941, יד ושם, ירושלים 2003.

יון אנטונסקו (Ion Antonescu), שליטה של רומניה הפשיסטית בשנים 1940–1944. זו הייתה ההקדמה לטבח ההמוני שביצעו חיילי הצבא הרומני ביהודי בסרביה וצפון בוקובינה בשבוע הראשון לפלישת צבאות גרמניה הנאצית ורומניה הפשיסטית לשטחה של ברית-המועצות, ב-22 ביוני 1941. 120,000 יהודים נרצחו בטבח הזה ושרידי החרב גורשו ברגל, בעינויים ובסבל רב לגטאות ולמחנות המוות בטרנסניסטריה.

הקהילה היהודית ביאסי הייתה עיר ואם בישראל עד פרוץ פרעות הדמים. ביאסי פעלו מפלגות ציוניות ועשרות מוסדות וארגונים יהודיים, ובכללם בתי ספר עממיים ותיכונים, ישיבות, בתי חולים, בתי יתומים ותאטרון בידיש – שהוקם עוד בשנת 1876 בידי אברהם גולדפאדן והיה תאטרון היידיש הראשון בעולם – הוצאות ספרים, ביטאונים וכתבי עת בידיש, בעברית וברומנית, כ-120 בתי כנסת ועוד. בקרב כ-45,000 התושבים היהודים ערב פרוץ מאורעות הדמים היו רבנים וסופרים דגולים, אנשי השכלה מדע ורפואה לצד סתם "עמך" רבים – חייטים, סוחרים זעירים, חנוונים ובעלי מלאכה. אנצ'ל הגדיר בצדק את היישוב היהודי ביאסי כ"סמל הקיום היהודי ברומניה", אבל בו בזמן נעשה המקום למרכז האנטישמי הגדול ביותר ברומניה. בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים נוסדו ביאסי תנועות אנטישמיות מן הארסיות ביותר והשפעתן ומורשתן ניכרו בכל שנות השלטון הפשיסטי ברומניה ובשטחים בשליטתו שנכבשו בזמן המלחמה נגד ברית-המועצות.

ז'אן אנצ'ל למד בבית ספר עירוני ביאסי בימי המשטר הקומוניסטי ברומניה ואחר כך למד בפקולטה להיסטוריה באוניברסיטה המקומית עד שסולק ממנה בעקבות הבקשה שהגיש לעלות לישראל. זמן רב חלף עד שקיבל את ההיתר לעלות ארצה. לאחר עלייתו המשיך את לימודיו באוניברסיטה העברית בירושלים ובו בזמן עבד בתור עיתונאי ב"קול ישראל לגולה". הוא סיים את התואר הראשון בהיסטוריה ואת התואר השני בתולדות העם היהודי, ובשנת 1977 קיבל את התואר דוקטור לפילוסופיה בתולדות עם ישראל בעת החדשה. כעבור זמן השתלב בצוות העובדים ביד ושם בתור חוקר ומאז המשיך בשקדנות רבה במחקריו ההיסטוריים על שואת יהודי רומניה כמעט עד ימיו האחרונים.

מפעלו המחקרי הראשון היה **פנקס הקהילות רומניה** שערך עם ד"ר תיאודור לביא.² הפנקס משמש עד היום מקור התיאור היחיד והמקיף ביותר על תולדות היישובים היהודיים ברומניה בין שתי מלחמות העולם ובתקופת השואה. בו בזמן ערך אנצ'ל יחד עם ויקטור אשכנזי, חוקר תולדות יהדות רומניה, **ביבליוגרפיה לתולדות היהודים ברומניה**.³ אחר כך הקדיש את זמנו

2 **פנקס הקהילות – רומניה**, עורכים ד"ר ז'אן אנצ'ל וד"ר תיאודור לביא, כרך ראשון, יד שם, ירושלים תש"ל; כרך שני, יד ושם, ירושלים תש"ס.

3 **ביבליוגרפיה לתולדות היהודים ברומניה**, עורכים ז'אן אנצ'ל וויקטור אשכנזי, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1991. הגרסה האנגלית: *A Bibliography of Jewish History in Romania* (Tel Aviv University Press: Tel Aviv, 1988)

להוצאתם לאור של 12 כרכים של תיעוד היסטורי על שואת יהודי רומניה, רובו ממקורות רומניים, שפורסמו בסיוע קרן ביאטה קלרספלד וחשפו לראשונה ברבים את הפקודות הרשמיות לביצוע מעשי הרצח והשוד שביצעו חיילי הצבא הרומני ביהודי רומניה גופא, ובייחוד ביהודי בסרביה ובקובינה ובדרכי גירושם של שרידי החרב לטרנסניסטריה.⁴ כל אלה התרחשו לפני ועידת ונזה (ינואר 1942) שהתכנסה בברלין כדי לתאם בין הגורמים הנאציים השונים את ביצועו של "הפתרון הסופי של הבעיה היהודית". כרכי התיעוד הללו היו נדבך חשוב ביותר לחקר השואה שבנה אנצ'ל מתוך סיכון ניכר שקיבל עליו בעת שביקר ברומניה בעידן הקומוניסטי.

אני עצמי מסרתי את הכרכים האלה למחלקות להיסטוריה באוניברסיטאות רומניה בעת שכיחתי בה בתור שגריר ישראל. זכורני שהם עוררו זעם ניכר לנוכח נטייתם של השלטונות הקומוניסטיים של רומניה להתכחש לממדי השואה בימי השלטון הפשיסטי בארצם, שהייתה למעשה בעלת בריתה של גרמניה הנאצית, ולהציג את הרומנים בתור עם הומני שהיה בעצמו קרבן של גרמניה הנאצית.

נוסף על הספרים האלה שצינתי לעיל פרסם אנצ'ל בשפה הרומנית ברומניה הפוסט־קומוניסטית שלושה ספרים חשובים ביותר מבחינת התיעוד ההיסטורי על שואת יהודי רומניה:

1. **טרנסניסטריה**, בשלושה כרכים, שיצא לאור גם באנגלית.⁵ בספרים האלה הוכיח אנצ'ל, על סמך תיעוד היסטורי, כי מתוך 180,000 היהודים, שרידי החרב מבסרביה, בוקובינה ואזור דורוהוי, שגורשו לטרנסניסטריה נותרו בחיים 50,000 בלבד בעת שחרורה בידי הצבא האדום, בסוף מרס 1944. מלבדם נספו כ־180,000 יהודי אוקראינה (טרנסניסטריה) בימי הכיבוש הרומני.
2. **תרומות לתולדות רומניה, הבעיה היהודית 1933-1944** בארבעה כרכים.⁶ זהו המחקר המקיף ביותר שפורסם מעולם על הגטאות ומחנות המוות בטרנסניסטריה ועל מה שקדם לגירוש האכזרי אליהם.
3. **הגרסה הרומנית לספר הקדמה לרצח, פרעות יאסי, 29 ביוני 1941**.⁷ גם כאן מדובר במחקר המקיף ביותר שפורסם אי פעם על פרעות

4 *Documents Concerning the Fate of Romanian Jewry during the Holocaust* (New York: Beate Klarsfeld Foundation, 1986)

5 *Transnistria* (Bucharest: atlas, 1998), 3 vols.; *Transnistria, 1941-1942: The Romanian Mass Murder Campaign* (Tel Aviv: Tel Aviv University Press, 2003), 3 vols.

6 *Contributii la Istoria Romaniei. Problema Evreiasca 1933-1944* (Bucharest: Hasefer and Yad Vashem, 2001), 4 vols

7 *Preludiu la asasinat: Pogromul de la Iasi. 29 Iunie 1941* (Iasi: Polirom, 2005). הגרסה האנגלית של הספר נמצאת בשלבי הכנה בהוצאת יד ושם.

יאסי. אנצ'ל מוכיח כאמור שהצבא הרומני ולא הצבא הגרמני, כפי שטענו היסטוריונים רומנים, ביצע את הטבח ורצחו בו כ-14,000 בני אדם ולא 2,000, כטענתם של היסטוריונים רומנים.

ספרי המחקר האלה שיצאו לאור ברומניה נודע להם ערך חינוכי והסברתי רב לנוכח ההתכחשות לממדי השואה של כמה היסטוריונים רומנים בעידן הקומוניסטי ובעידן הפוסט-קומוניסטי. יתר על כן, בשנים האחרונות החלו ללמד ברומניה את השואה בבתי ספר תיכוניים, לא מעט הודות למחקריו של ז'אן אנצ'ל. מורים ומורות להיסטוריה בבתי ספר תיכוניים ברומניה באים ליד ושם בירושלים להשתתף בקורסים להוראת השואה וספריו של ז'אן אנצ'ל מהווים ספרי יסוד בלימוד השואה ברומניה. באמצעותם לומדים הרומנים על קיומה של אנטישמיות מסורתית מדורי דורות בקרב המוני העם הרומני, ובייחוד על פשעי השלטונות הפשיסטיים של רומניה, בעלי בריתה של גרמניה הנאצית, בשנים 1940–1944 ועל חלקו של הצבא הרומני בשואת יהודי רומניה שנספו בה כ-400,000 יהודים.

בשנת 2007 פרסם ז'אן אנצ'ל בהוצאת יד ושם את ספרו על שוד הרכוש היהודי ברומניה, *The Economic Destruction of Romanian Jewry*, ספר שעתידי לראות אור בקרוב ברומנית ברומניה. ספריו ומאמריו המחקריים שפורסמו באנגלית תרמו תרומה חשובה לעורר בעולם מודעות לדבר קיומה של שואת יהודי רומניה ושל יהודי אוקראינה המערבית (טרנסניסטריה) תחת הכיבוש הרומני, נושא שדעת הקהל בעולם – במערב ובמזרח אירופה – וההיסטוריוגרפיה של השואה הקדישו לו מקום מועט, אם בגלל מיעוט המידע ואם בשל העובדה שמחצית מיהודי רומניה, כ-400,000 בני אדם, ניצלו. השלטון הקומוניסטי, בעזרתם של היסטוריונים רומנים לאומנים, ניצלו את העובדה הזאת במחקריהם ובאמצעי ההסברה שלהם וטענו שברומניה לא התרחשה כלל שואה. לפני שנים אחדות הצטרף אליהם במאמצים הללו נשיאה של רומניה, יון אילייסקו (Ion Iliescu), וחזר על הקביעה הזאת בניגוד לקודמו, הנשיא אמיל קונסטנטיןסקו (Emil Constantinescu), שהכיר בשואת יהודי רומניה.

ואולם מפעלו המחקרי הגדול ביותר של אנצ'ל הוא בלי ספק **תולדות השואה, רומניה**, בשני כרכים.⁸ זהו מפעל היסטורי אדיר בהיקפו ובתכניו. ספק אם יתפרסם עוד אי פעם מחקר יסודי ומקיף שכמותו. למחקר הזה הקדים סקירה חשובה ביותר על תולדות האנטישמיות ברומניה, ללמדנו שהשואה ברומניה הייתה מעין המשך לרוח האנטישמית המסורתית הארסית שנושבה בה. נוסף על החומר הארכיוני שאסף ז'אן אנצ'ל ממקורות רומניים, סובייטיים אוקראיניים, מולדביים וגרמניים חשובים ביותר, שאיש לפניו

8 **תולדות השואה – רומניה**, יד ושם, ירושלים 2002, שני כרכים. הספר עתיד לצאת לאור באנגלית בהוצאה משותפת של אוניברסיטת נברסקה בארצות-הברית ויד ושם.

לא יכול להתבסס עליהם, מחקרו מסתמך גם על עדויות של ניצולי השואה שנאגרו בארכיון יד ושם ובספרי זיכרונות שפורסמו ברבים, על העיתונות הרומנית מתקופת השואה ועל עדויותיהם של הפושעים עצמם במשפט פושעי המלחמה שהתקיים בבוקרשט בשנת 1946, וכן על ארכיונו הפרטי של ד"ר וילהלם פילדרמן, ממנהיגי הקהילה היהודית בבוקרשט, שפעל רבות להצלת יהודי רומניה מחורבן וגירוש.

בשנים האחרונות שקד אנצ'ל על עריכת יומניו של פילדרמן. כרך אחד יצא לאור,⁹ ואילו הכרך השני שעל ערכתו שקד לאחרונה טרם הושלם במלואו. אנצ'ל חקר גם את קורותיהם של ניצולי שואת יהודי רומניה בשנים 1948–1944, לאחר שחרורן של טרנסניסטריה, בסרביה, בוקובינה וצפון רומניה בידי הצבא האדום ופרוץ ההפיכה האנטי-פשיסטית ברומניה ב-23 באוגוסט 1944 והצטרפות ממשלתה לבעלות הברית במלחמתן נגד גרמניה הנאצית. מחקרו עוסק גם בעידן שלאחר סיום מלחמת העולם השנייה, עם תחילת גלי ההגירה והעלייה של הניצולים ושל יהודי רומניה למערב ולארץ-ישראל. לאחרונה החל לחקור גם את שאלת יהודי רומניה בתקופת השואה כפי שהשתקפה ביחסים שבין הוויטקן לרומניה בתקופת מלחמת העולם השנייה. גם העניין הזה הוא פרשה לא ידועה. מי ייתן וימצא האיש המתאים שיוכל להביא את העבודות האלה לידי סיום.

פעילותו הברוכה של ד"ר ז'אן אנצ'ל להעמקת המחקר על שואת יהודי רומניה ולהרחבתו לא הצטמצמה בפרסום ספריו בלבד. הם לוו במאמרי מחקר שפורסמו בכתבי עת מדעיים בישראל, באנגליה, בגרמניה ובארצות-הברית ובהרצאות שנשא באוניברסיטאות בעולם ובכנסים מדעיים, בייחוד בישראל ובארצות-הברית. ב-2003 השתתף אנצ'ל בוועדת ההיסטוריונים הבין-לאומית לחקר שואת יהודי רומניה שנערכה בבוקרשט על-פי יזמתו של הנשיא אילייסקו, בין השאר בעקבות הביקורת הרבה שנמתחה עליו בשל קביעתו שברומניה לא התחוללה השואה, ולדברי המשתתפים בה היה ז'אן אנצ'ל "האורים והתומים". העובדה שרומניה מתמודדת היום עם פשעי עברה כלפי העם היהודי היא בלי ספק, כפי שנאמר עליו, "ניצחון אישי של אנצ'ל", שבזכות שקדנותו, כישרונו, ידיעותיו, צניעותו ואצילות רוחו התעשרה ההיסטוריוגרפיה של השואה, בישראל ובעולם, במידע שאיש לא חשף לפניו. זוהי מורשתו הרוחנית. לאורה יתחנכו, ילמדו ויחקרו הדור הזה והדורות הבאים.

